

TEXNİKİ BİTKİLƏR

Azərbaycanda taxılçılıq, çəltikçilik, ipəkçiliklə yanaşı, bir sıra texniki bitkilər də becərilmişdir. Lakin texniki bitkilərin becərilmə tarixi taxılçılıqla müqayisədə o qədər də qədim deyildir. Hələlik ən qədim texniki bitkinin tarixi e.ə. I minillikdən başlayır.

Heç şübhəsiz, texniki bitkilərin becərilməsi yüksək əkinçilik mədəniyyətinə əsaslanırdı. Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyətinin yüksəlməsi isə ilk sinifli cəmiyyətdə və xüsusilə feodalizm dövrünə təsadüf edir. Əhalinin iqtisadi həyatında texniki bitkilər əsrlər boyu taxılçılığa nisbətən ikinci dərəcəli rol oynamışdır. Azərbaycanda becərilən texniki bitkilər içərisində iqtisadi cəhətdən daha əhəmiyyətli pambıq, tütün, zəfəran, boyaq kökü, kətan və çətənə (kəndir) olmuşdur.

Pambıqçılıq. Pambıq ən qiymətli, sərfəli və perspektivli texniki bitkilərdən biri kimi dünyada şöhrət tapmışdır. Dünya toxuculuğuna sərf edilən xammalın 70-75 faizini pambıq təşkil edir. İndi artıq sübut olunmuşdur ki, bu qiymətli bitkidən 250-dən çox məhsul alınır. Hər bir ton pambıqdan orta hesabla 3 min *m* parça, 100-110 *kq* pambıq yağı, 200-250 *kq* jmix, bir neçə kiloqram sabun, qliserin, yapışqan, kağız, barıt və digər qiymətli məhsullar hazırlanır. Pambıqdan həm yanacaq, həm də alaf kimi istifadə edilir. Deməli, belə bir yüksək keyfiyyətli bitkiyə "ağ qızıl" adının verilməsi tamamilə qanunauyğundur.

Şərqi aləmdə çox-çox qədimlərdən becərilən və lifli bitkilər içərisində birinci yeri tutan pambıq əsrlər boyu toxuculuq sənəti üçün əsas xammal hesab edilmişdir.

Bu son dərəcə qiymətli bitkinin ilk dəfə kimlər tərəfindən mədəni hala salınaraq becərilməsi hələlik qəti müəyyənləşdirilməmişdir. Lakin hələ eramızdan çox-çox qabaq Afrika və Ərəb ölkələrində, Hindistanda, Çin, İran, Meksika, Peru, Əfqanıstan, Orta Asiya və bir sıra başqa ölkələrdə pambığın becərilməsinə və ondan bol məhsul götürülməsinə təkzibedilməz dəlillər sübut edir.

Hindistanda hələ 3 min il bundan əvvəl pambıq becərilirdiyi barədə bir sıra məlumatlar vardır. E.ə. V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Herodot yazır ki, Hindistanda qəribə ağac var, onun çiçəyi meyvə deyil, yun gətirir.

Orta Asiya və Zaqafqaziya ərazisi də ən qədim pambıqçılıq rayonlarından hesab edilir. Şübhəsiz, Azərbaycanda əsrlər boyu texniki bitkilər içərisində birinci yeri pambıq tutmuşdur. Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da pambıq çox qədim zamanlardan becərilmiş və ondan istifadə edilmişdir. Pambığın Azərbaycana İran və başqa Şərqi ölkələri vasitəsilə Afrika və Ərəb ölkələrindən keçməsi güman edilir. Lakin burada pambığın nə vaxtdan etibarən becərilməsi məsələsi hələ dəqiq müəyyənləşməmişdir. Azərbaycanda hələ e.ə. IV-III əsrlərdə pambığın becərilməsinə iddia etmək olar. Heç şübhəsiz, iqlim şəraiti ilə əlaqədar lap qədimlərdən Cənubi Qafqazda ən çox pambıq bitkisi Azərbaycanda becərilmişdir. Bu fikri

müasir şəraitdə Azərbaycanın Zaqafqaziya əsas pambıqçılıq rayonu olması da bir daha təsdiq edir.

Eramızın V əsərində yaşamış Moisey Xorenski "Erməni tarixi" adlı əsərində yazır ki, Mil və Muğan ərazisində yaşayan əhali başqa mükəlləfiyyətlərlə yanaşı, pambıqdan da natura şəklində vergi verirdilər. Deməli, Azərbaycanın nisbətən isti rayonlarında süni suvarmaya əsaslanan pambıqçılıq yerli əhəlinin təsərrüfat məşğuliyyətində özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Alban tarixçisi M.Kalankatuklu "Alban tarixi" əsərində başqa bitkilərlə yanaşı, pambığın da becərildiyini xəbər verir [1].

Eramızın VII əsrinə aid "Erməni coğrafiyası" əsərində Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən olan Beyləqan ərazisində "hesaba gəlməz dərəcədə pambıq" becərildiyi göstərilir [2]. Heç şübhəsiz, həmin dövrdə Muğan və Mil düzlərində geniş sahələrdə pambıq bitkisi becərilmiş və onun lifindən toxuculuqda geniş istifadə edilmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Mingəçevirdən tapılan və e.ə. III-VIII əsrlərə aid edilən pambıq kəməlləri, xüsusilə pambıq toxumlarının əldə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin toxumların mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmasından aydın olmuşdur ki, onlar Azərbaycanda son zamanlara qədər becərilən bəzi pambıq növlərilə yaxınlıq təşkil etmişdir [3].

Eramızın X əsərində yazılmış anonim "Hüdudül-ələm" əsərində Azərbaycan əyalətlərində pambıq becərildiyi və ixrac olunduğu, habelə onun ticarətdə mühüm yer tutduğu xəbər verilir [4]. Azərbaycanın pambıq tarlalarından əldə edilən məhsuldan Bərdə, Beyləqan, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Xoy, Mərənd və başqa orta əsr şəhərlərində müxtəlif çeşidli pambıq parçalar toxunmuş. Gəncə toxucu ustalarının pambıqdan hazırladıqları parçalar təkcə daxili bazarlarda deyil, həm də xarici bazarlarda yüksək qiymətləndirilirdi [5].

Eramızın XI-XIII əsrlərindən pambıqçılıq xeyli inkişaf edir. Pambıq sahələrindən toplanan bol məhsul toxuculuqda xammal kimi daha geniş istifadə edilirdi.

XIII əsr tarixçisi Zəkəriyyə Qəzvini yazır ki, Gəncə toxucuları əl-kütüni adlı gözəl pambıq parça və əlgəncə adlı müxtəlif növ parçalar hazırlayırdılar [6]. Şübhəsiz, təkcə şəhər toxucu sənətkarları deyil, eyni zamanda kəndlərdə də pambıqdan müxtəlif çeşidli palaz, geyim şeyləri və s. toxunmuşdur.

XIV əsr İran tarixçisi Həmdullah Qəzvini "Nüzhətül-qülob" əsərində Marağa, Beyləqan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin ətraf ərazisində pambıq bitkisi yetişdirildiyini xəbər verir [7]. Pambığa olan tələbatla əlaqədar olaraq, bu sahə daha da genişləndirilmiş və ayrı-ayrı pambıqçılıq rayonları yaranmışdır. Heç şübhəsiz, XI-XVI əsrlərdə Azərbaycanda pambıq bitkisinin becərməsi əvvəlki dövrlərə nisbətən daha da genişləndirilmiş və bu ərazidə bir neçə pambıq növü becərilmişdir. Bu cəhətdən XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbinin verdiyi məlumat daha qiymətlidir. O, "Səyahətnamə" əsərində təkcə Naxçıvan ərazisində zəki, manlayı, zəfəranı, lali, bəzəyi, xaos və başqa növ pambıq becərildiyini qeyd edir. Hələ XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın Mil, Muğan və Şirvan düzənliklərində çoxlu pambıq

becərilmişdir. Gəncə, Naxçıvan və Salyanın ətraf ərazilərində də çoxlu pambıq sahələri olmuşdur [8].

Toxuculuğun daha sonrakı inkişafı nəticəsində XVI-XVII əsrlərdə texniki bitkilər içərisində yenə də pambıq aparıcı mövqeyə malik olur. Azərbaycanın əyalətlərinin çoxunda pambıq becərilmiş və sahələrdən bol məhsul götürülmüşdür [9]. XVI əsrdə Azərbaycanda olan ingilis taciri L.Çepmen xəbər verir ki, burada yüksək keyfiyyətə malik çoxlu pambıq becərilir. Pambıq toxumunu şumlanmış sahəyə səpirlər və becərməyə xeyli əmək sərf edirlər. Bu baxımdan XVII əsrdə Azərbaycanda olan A.Olearinin məlumatı daha səhih və ətraflıdır. O xəbər verir ki, Azərbaycan və ona qonşu olan ölkələrdə pambıq becərilirdi. Pambıq Səfəvi dövlətinin demək olar ki, bütün əyalətlərində becərilirdi. Pambıq məhsulu sənətkarlıq və ticarətdə çox mühüm rol oynayır. Bir sıra şəhər və kənd əhalisi pambığın hesabına dolanır. Ən çox pambıq məhsulu İrəvan, Naxçıvan, bütün Qarabağ, Arazbasar və Xorasan torpaqlarından götürülür [10]. "Pambıq, demək olar, bütün vilayətlərdə becərilir; bütün ölkələrə başdan-başa pambıq səpilir: o bir qulac hündürlüyündə topa halında bitir. Yarpaqları üzüm yarpaqlarına bənzəyir, amma ondan xeyli kiçikdir; gövdəsinin ucunda iri, qoz boyda yumrular əmələ gəlir; yetişmək məqamı gələndə bu qozalar dörd, ya altı yerdən yanlara doğru pardaqlanır və yarpaqlardan pambıq partlayır. Burada hər cür pambıq məmulatı hazırlamaq üçün son dərəcə çox pambıq istehsal olunur. Pambıq, ümumiyyətlə, mühüm sənaye və ticarət bitkisiydir. Çoxlu şəhərlər və kəndlər ancaq və müstəsna olaraq pambıqla dolanır" [11].

Mənbələrdə göstərilir ki, hələ Cənubi Qafqazın bütün şərq əyalətlərində 1828-ci ilə

Pambıq yığıcı

qədər pambıq becərilirdi [12].

Bu gəlirdi bitkinin əhəmiyyəti bəlli olduqca, ona olan maraq da güclənirdi. Cənubi Qafqazda pambıqçılığın inkişaf etdirilməsilə əlaqədar olaraq XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycanda Misir və Braziliya pambıq növləri becərməyə başlanır. Bu dövrlərdə Azərbaycanın bəzi əyalətlərində Amerika pambıq növü əkilisə də, Misir növü yerli şəraitə daha uyğun gəldiyi üçün geniş becərilirdi. Lakin bu gəlmə növlərlə bərabər yerli və Mazandaran növləri də müvəffəqiyyət qazanmışdı. Bu növə yerli əhali Asiya quzası - "Qara quza" adı vermişlər [13]. Bu pambıq növünün telləri zərif olduğundan, onun məhsuldarlığı aşağı olsa da belə toxuculuqda çox yüksək qiymətləndirilir.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda pambıq sahəsi xeyli genişləndirilmiş, məhsuldarlıq nisbətən artmış, gəlir çoxalmışdır. Lakin təsərrüfatın bu sahəsində bəzi yeniliklər olsa da onun becərilməsi yenə də ənənəvi qaydada aparılırdı. Pambıq sahələrinin əkilib becərilməsi üçün elə bir yenilik və tədbirlər görülmürdü. Tarlalar sadə cüt və qara kotanlar vasitəsilə şumlanırdı. Bu alətlərlə şumlanan sahə istənilən qaydada malalanmadığından bəzən iri kəsəklər qalır. Səpin zamanı toxum dərinə düşür və bu da pambıq bitkisinin normal inkişaf etməsinə mənfi təsir göstərirdi. Sahə əsasən bir, bəzən də iki dəfə şumlanırdı. Sadə ağac malalar pambıq çiyidini lazımi səviyyədə basdırı bilmirdi.

Səpin üçün pambıq toxumu əvvəlcədən ayrılırdı. Onu taxıl kimi (hər desyatınə 8-10 pud çiyid) səpirdilər. Pambıq tarlalarının gübrələnməsinə, dincə qoyulmasına və növbəli əkin sistemə demək olar ki, əməl edilmirdi. Çox vaxt suyun çatmaması və

sahənin lazımi səviyyədə suvarılmaması ucundan pambıq tarlaları yanib məhv olur və ya çox az məhsul götürülürdü. Seyrəltmədə də lazımi qayda-qanun yox idi. Pambığın alağının vaxtında vurulmasına da fikir verilmirdi. Zıyanvericilərə qarşı demək olar ki, heç bir tədbir görülmürdü. Pambığı əl ilə yığıb ya çiyinlərində olan heybələrə və ya da bellərinə bağlanmış önlüyə tökürdülər. Pambıq günün altında quruyurdu. Bütün bu amillər isə Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına mane olmaqla belə, onun məhsuldarlığına da mənfi təsir göstərirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən pambığa olan tələbatın artması ilə bu bitkinin əkin sahəsi genişləndirilmiş və toplanan məhsulun qədəri də çoxalmışdır. 1869-cu ildə Bakı quberniyasında 50 min pud, Yelizavetpol quberniyasında isə 1873-cü ildə 7020 puda qədər pambıq əldə edilmişdi [14]. Bu inkişaf özünü XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən daha bariz şəkildə göstərməyə başladı. Bunun əsl səbəbi isə Rusiya toxuculuq sənayesinin pambığa olan böyük tələbatı ilə əlaqədar idi. Rusiyanın bir sıra iri toxuculuq sənaye müəssisələri bol xammal-pambıq tələb edirdi. "Azərbaycanda əlverişli iqlim şəraiti və zəngin suvarma sərəvətlərinin mövcud olması, kəndlilərin pay torpaqları ilə kifayət qədər təmin edilməməsi, pambıqçılara aqrotexniki yardım göstərmək, Rusiya ticarət və sənaye kapitalının Azərbaycan pambıqçılığına daxil olması, pambıq rayonlarında suvarma şəbəkələrinin genişləndirilməsi, Cənubi Qafqaz və Şimali Qafqaz dəmir yollarının çəkilməsi, vətən pambıqçılığını əcnəbi rəqabətdən qoruyan gömrük mühafizəsi tədbirləri, pambıq ticarətinin genişləndirilməsi, əmtəə-pul və kredit münasibətlərinin inkişafı və digər bu kimi amillər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan pambıqçılığının sürətlə inkişaf etməsinə təkan verdi" [15]. Bu dövrdən pambıqçılıq kənd təsərrüfatının əsas istehsal sahəsinə çevrildi. XIX əsrin sonunda pambıq sahələri xeyli genişləndirilərək 20 min desyatınə çatdırıldı [16].

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatı alətlərinin təkmilləşdirilməsi və qismən maşının tətbiqi Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına böyük təsir göstərirdi. Rusiyada istehsal olunan təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı alətləri Azərbaycan kəndində də istifadə edilirdi. Belə alətlərdən tək və cüt gəvahlı kotanlar, toxumsəpən maşınlar, dəmir malalar və başqalarını göstərmək olar. Hətta az da olsa traktor və daha təkmilləşdirilmiş kotanlar meydana çıxmışdı [17]. Azərbaycanda pambığın məhsuldarlığını yüksəltmək məqsədilə maşınların tətbiqi ilə yanaşı, çiyidin satılması və paylanması təşkil edilir, təcrübə stansiyaları yaradılır, təcrübə tarlaları salınır, təcrübə mübadilələri keçirilirdi [18]. Bütün bunlar öz müsbət rolunu oynamışdır.

Bu dövrdə pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar, pambıq emalı sənayesi yaranır. Ölkədə pambıqtəmizləmə işi meydana çıxırdı. Artıq XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda 40-dan artıq pambıqtəmizləyən zavod var idi. XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1912-ci ildə Azərbaycanda 150-yə qədər pambıqtəmizləmə zavodu fəaliyyət göstərirdi.

Pambıqtəmizləyən zavodlardan istehsal edilən mahlic pambıq-parça

fabriklərinə, çiyid isə yağ hasil edilən zavodlara aparılırdı [19].

Pambıqçılıqda kapitalist münasibətləri özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Hətta pambıq bitkisinin geniş becərildiyi yerlərdə pambıq bəyləri meydana çıxır və bu sahədə muzdlı işləyən kəndlilər daha ağır istismar edilirdilər [20].

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatında qazanılmış bir sıra müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, başqa sahələrdə olduğu kimi, pambıqçılıqda da gerilik hökm sürürdü. Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycanda 100 min desyatindən çox pambıq sahəsi var idi. 1913-cü ildə pambıq məhsulu 65 min ton, məhsuldarlıq isə hər hektardan 6,2 sentnerə qədər idi [21].

Boyaq kökü bitkisi (*Pubia tinctorum* L). Heç şübhəsiz, Azərbaycanda qədim zamanlardan becərilən və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən texniki bitkilərdən biri də boyaq kökü bitkisi olmuşdur. Boyaq kökü adı ilə tanınan bu bitkidən toxuculuqda qırmızı rəng kimi istifadə edildiyi üçün ona qızıl boya adının verilməsi də təsadüfi deyildir.

Azərbaycanda yabarıq halda bitdiyini və toxuculuqda rəng üçün geniş istifadə edildiyini nəzərə alsaq, onun bu ərazidə hələ eramızdan çox-çox əvvəl becərildiyini ehtimal etmək olar. Lakin ilk orta əsrlərdə bu bitkinin Azərbaycanda geniş becərməsi tamamilə qanunauyğun bir haldır. Bu dövrdə feodalizmin təşəkkülü, şəhərlərin yaranması və inkişafı bu şəhərlərdə toxuculuğun geniş miqyas alması və bununla əlaqədar olaraq rəngə olan tələbat boyaq kökünün daha bol istehsalını tələb edirdi. Ona görə də ölkədə boyaq bitkisinin əkin sahəsi də artırdı.

X əsr ərəb müəllifi İbn Hövqal Varsan, Bərdə, Bab əl-Abvab vilayətində, Xəzər dənizi adalarında, Kür və Araz hövzələrində çoxlu miqdarda mədəni boyaq kökü bitkisi becərildiyini göstərir [22]. Göründüyü kimi, bu texniki bitki orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsində becərilmiş və bol məhsul götürülmüşdür. X-XII əsrlərdə Azərbaycanda becərilən boyaq kökü bitkisi təkcə daxili tələbatı deyil, həm də xarici ölkələrə ixrac edilirdi [23]. Bu bitki Azərbaycanda sonrakı əsrlərdə də geniş becərilmişdir. Onun məhsulu həm ölkənin daxili tələbatını ödəmiş və həm də xarici bazarlara göndərilmişdir.

XVII əsrdə nəinki təkcə Şərqi aləmində, ümumiyyətlə, dünya miqyasında ən çox boyaq kökü istehsal edən ərazi Araz çayının sol sahilində, indiki Naxçıvan ərazisində Azadabad dairəsi olmuşdur [24].

Lakin boyaq kökü bitkisi sonrakı dövrlərdə Quba və Şirvan əyalətlərinin münbit torpaqlarında daha geniş sahələrdə becərilmişdir. Yan Streysin yazdığına görə Şirvan əyaləti özünün boyaq kökü ilə məşhur idi. Bu ərazidə boyaq kökü bitkisi həddindən artıq idi [25]. Bu təsərrüfat gəlirli bir sahə kimi, yerli əhalinin iqtisadi həyatında və onun dolanacağı üçün nəzərə çarpacaq dərəcədə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Orta əsrlərdə toxuculuğun geniş yayıldığı Şərqi ölkələrində qırmızı rəngə olan ehtiyacla əlaqədar olaraq, boyaq kökü bitkisinə çox böyük tələbat olmuşdur. Boyaq kökündən alınan, ürəkaçan qırmızı rəng həmişə hər yerdə yüksək qiymət-

ləndirilmişdir. Hindistan və bir sıra Şərqi ölkələrində toxunan yüksək keyfiyyətli parçaların rənglənməsində qızıl (qırmızı) boya daha geniş istifadə edilmişdir. Ona görə də boyaq kökündən alınan rəngə nəinki Şərqi ölkələrində, habelə Hindistan və başqa ölkələrdə də böyük tələbat olmuşdur.

XVIII əsrin birinci yarısında Abşeronun bir sıra kəndlərində boyaq kökü bitkisi becərilmişdir [26]. XVIII əsrin sonlarında isə rus tacirləri Azərbaycandan bir çox qiymətli şeylərlə yanaşı, boyaq kökü də alıb aparırdılar [27]. 1814-cü ildə Bakıdan Həştərxana 512 pud qızıl boya göndərilmişdir [28].

Azərbaycanda boyaq kökünün ən qədim və geniş yayılan ərazisi xəzərsahili vilayətlər olmuşdur. Ona görə də XIX əsrin əvvəllərində Quba, Dərbənd və Lənkəran ərazilərində bu qiymətli bitkinin əkin sahəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət verilmiş və bundan xeyli gəlir əldə edilmişdir.

Bu dövrdə boyağın əsas məskənlərindən biri Dərbənd şəhərinin ətraf ərazisi idi. Mənbənin göstərdiyi kimi, qubalıları qonşuları dərbəndlilərin boyaq becərməsindəki müvəffəqiyyətlərini və onun xeyli faydalı olduğunu görərək, özləri də boyaq becərməsi ilə məşğul olmuşdular. Bu bitki indi Müşkür, Şabran, Şeşparə mahallarında da geniş becərilir və ildə on min pudlarla boyaq yığılır [29]. Yüksək keyfiyyətli boyaq kökü Quba qəzasının, əsasən Xəzər sahili ərazisini əhatə edən Müşkür düzənliyində yetişdirilirdi.

Boyaq kökünün geniş istehsalı XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən daha da artır, bu da Rusiya toxuculuğunun rəngə olan böyük tələbatı ilə əlaqədar idi.

Azərbaycan boyağı öz keyfiyyətinə görə Rusiyada və hətta xarici bazarlarda yüksək qiymətləndirilir və əla növ hesab edilirdi. Xarici bazarlarda holland, fransız boyağından üstün tutulan Azərbaycan boyağının həm də ucuz başa gəlməsinə görə rus fabrikantları bu bitkinin əkilib-becərilməsinə xüsusi maraq göstərirdilər.

XIX əsrin birinci yarısında toxuculuq fabriki sahiblərindən bəziləri Dərbənd və Quba əyalətlərində becərilən boyaq kökü bitkisinin yüksək keyfiyyətini nəzərə alaraq bu ərazidə həmin bitkinin əkin sahəsinin genişləndirilməsinə təşəbbüs göstərmişdilər. Artıq XIX əsrin ortalarında Azərbaycandan Rusiyaya 140 min pud yüksək keyfiyyətli boyaq ixrac edilmişdir [30].

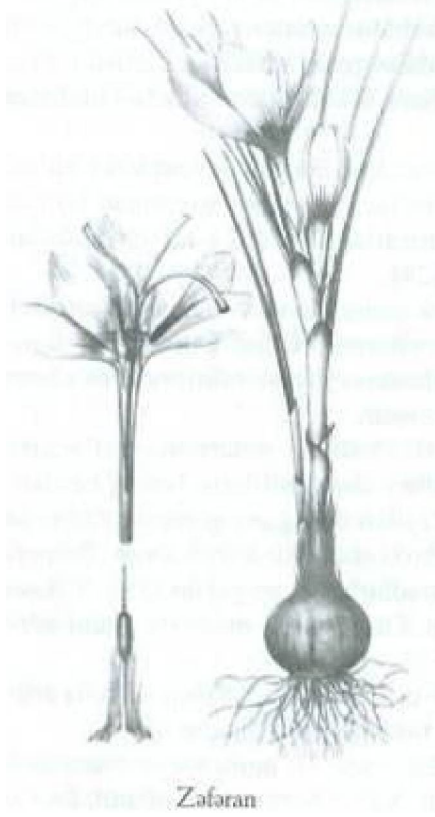
Müşkürdə kəndli ailələrinin çoxu boyaq kökü bitkisini əkməklə məşğul olurdu. Bununla əlaqədar olaraq, XIX əsrin ortalarında "Qafqaz" qəzetində yazılmışdı: "Burada həyat qaynayır, böyükdən-kiçiyədək hamı boyaq becərir" [31].

XIX əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycanda boyaq kökünün istehsalı xeyli artaraq onun səviyyəsi 1860-cı ilə nisbətən 1869-cu ildə üç dəfə çoxalır.

Azərbaycandan Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına, Nijni-Novqorod yarmarkasına və Moskvaya göndərilən boyaq kökünün miqdarı ildən-ildə artırdı. Təkcə 1861-ci ildə Dərbənd vasitəsilə cəmi 197430 pud boyaq kökü aparılmışdı. 1861-ci ildə Bakıdan 930 pud, Niyazabaddan isə 8380 pud boyaq kökü yola salınmışdı. Boyaq kökünün baha qiymətə satılması onun istehsalının artmasına

təkan verirdi.

Boyaq kökü bitkisinin becərilməsində geniş miqyasda muzdlu əmək tətbiq olunurdu. Plantasiyalarda hər il əsas etibarilə Cənubi Azərbaycan, habelə Dağıstandan gələn çoxlu muzdlu fəhlə çalışırdı. 1867-ci ildə Quba qəzasının əsasən boyaq kökü becərilən tarlalarında çalışan İran təbəələrinin sayı doqquz minə çatırdı. Muzdlu fəhlələr yalnız kişilərdən deyil, həm də qadınlardan ibarət idi [32]. XIX əsrin ikinci yarısında boyaq kökü bitkisinin becərilməsi ilə məşğul olan kənd-lilərin bəziləri öz keyfiyyətli məhsullarına görə Cənubi Qafqaz və beynəlxalq sərgilərdə iştirak edərək sərginin mükafatına layiq görülmüşlər. 1862-ci ildə Beynəlxalq London sərgisinə yüksək keyfiyyətli boyaq kökü təqdim etdiklərinə görə Quba qəzasından Qazıxan Mustafa oğlu və Mustafa Qaramirzə oğlu fəxri fərman, Hacı Cənnətbəy Əlibəy oğlu isə medalla təltif olunmuşlar [33].

və yerli əhali tərəfindən istifadə edilmişdir.

Əsrlər boyu boyaq kökü bitkisinin becərilməsində elə bir əsaslı dəyişiklik olmamışdır. Başqa bitkilər kimi, boyaq kökü bitkisi xam torpaqda daha çox məhsul verir. Bir qayda olaraq boyaq kökü bitkisi əkiləcək sahə əvvəlcədən şumlanaraq vərlərə ayrılırdı. Boyaq bitkisinin toxumu qışda ləklərə səpilir və bir neçə il qulluq edilirdi. Bu bitki o qədər də su tələb etmirdi.

Müxtəlif alətlər-bel, balta və s. vasitəsilə bu bitkinin kökü çıxarılır və toplanan məhsul günün altında və ya iri peçlərdə qurudulurdu. Qurudulan boyaq kökü qablara -kisələrə doldurulub istifadə və ya satış üçün xüsusi talvar və ya otaqlarda saxlanılırdı.

Zəfəran (*Crocus Sativus* L.). Azərbaycanda geniş istifadə edilən və qədim tarixi olan sərfəli və nadir bitkilərdən biri də zəfərandır. Azərbaycanda bir sıra ənənəvi

xörəklərin, spirtsiz içkilərin və müxtəlif növ şirniyyatların hazırlanmasında xoş ətirli zəfərandan geniş istifadə edilir. Xalq arasında "bitkilərin şahı" adlanan zəfərandan boyaqçılıqda, həmçinin təbabətdə bəzi xəstəliklərin (üşütmə, qıcolma və göz və s. xəstəliklərin) müalicəsində əsrlər boyu istifadə edilmişdir. Onun gözoxşayan narıncı rəngi, xüsusi dadı və xoş ətri vardır.

Zəfəran hələ e.ə. II minillikdə qədim Misir və Hindistanda becərilmişdir. Lakin Azərbaycan Əfqanıstan, İran və b. ölkələrlə yanaşı, zəfəran bitkisinin ilk vətənlərindən hesab edilir. Yəqin ki, Azərbaycanda zəfəran hələ eramızdan çox-çox qabaq becərilmişdir. Bu bitkinin Azərbaycanda orta əsrlərdə becərilməsi və şöhrətlənməsi haqda bir sıra mənbələrdə məlumat verilir.

Hələ eramızın IX-X əsrlərində Azərbaycandan xarici ölkələrə başqa məhsullarla yanaşı zəfəranın da ixrac edildiyi qeyd edilir [34].

XII-XIII əsrlərdə Şərqi və Qərbi ölkələrlə ticarətdə Azərbaycandan çoxlu zəfəran ixrac edilmişdi [35].

Zəfəran Xəzər sahilı vilayətlərində, xüsusilə Abşeronda daha çox becərilmişdir. XVIII əsrdə Abşeronun əksər kəndlərində ən çox becərilən bitkilərdən biri zəfəran olmuşdur [36].

XVIII əsrin əvvəllərində Bakının ətraf kəndlərində bir neçə yüzdən çox zəfəran plantasiyası olmuşdur. XVIII əsrin sonunda Abşeronda çoxlu və yüksək keyfiyyətli

zəfəranın becərildiyi haqqında ölkədə olmuş səyyahların yol qeydlərində və əsərlərində də maraqlı məlumatlar vardır. Bu qeydlərdə hətta Abşeron zəfəranı öz dadı, ətri və keyfiyyətinə görə Fransa və İtaliyada becərilən zəfəranda daha üstün olduğu göstərilirdi [37].

XIX əsrin əvvəllərində Abşeronda zəfəran bitkisinin becərilməsi daha da genişləndir. Abşeron zəfəranı ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı, Cənubi Qafqaz, Türkiyə, İran, Rusiya və başqa ölkələrin bazarlarında satılmaq üçün daha çox göndərilirdi. Mənbələrdə Abşeronda zəfəranın neft və duzdan sonra xarici ticarətdə əsas rol oynadığı göstərilir. Həmin əsrin 30-cu illərində Bakı əyalətində 1000 pud zəfəranın toplandığı qeyd edilir [38]. 1885-1886-cı illərdə Abşeronun yalnız Bilgəh, Buzovna, Maştağa, Nardaran, Zabrat, Şağan, Türkan, Hövsan, Əhmədli, Biləcəri, Goradil və Kürdəxanı kəndlərində yetişdirilən zəfəran sahəsi 250 desyatin olmuşdur [39]. Ümumiyyətlə, burada 1643 təsərrüfat bu bitkinin yetişdirilməsi ilə məşğul olurdu ki, bunun da 50 faizdən çoxu ancaq Maştağa kəndinin payına düşürdü [40].

Qafqazda, ancaq Azərbaycan ərazisində yetişdirilən zəfəran bitkisi XX əsrin əvvəllərində də Abşeronun bir sıra kəndlərində geniş şəkildə əkilib-becərilirdi.

Çoxillik bitkilər ailəsinə mənsub olan zəfəranın Abşeronda becərilməsinin əsas səbəblərindən biri də buranın torpağı və iqlimlə əlaqədardır. Ona görə də qumsal torpağı, isti iqlimi və suyu az tələb edən zəfəran bitkisinin Abşeronda becərilməsi təbii haldır. Abşeron torpağı isə bu bitkinin becərilməsi üçün lazım olan bütün amillərə malikdir. Zəfəranın yüksək məhsuldarlığı üçün qumsal torpaq, gündəyən və külək tutmayan sahə daha əlverişlidir [41].

Bir qayda olaraq zəfəran çox da böyük olmayan sahədə becərilir. Bitkinin becərilməsi nəzərdə tutulan həmin sahənin torpağı iki dəfə şum edilir. Şum edilən sahənin alağı tamamilə təmizləndir. Sonra sahəyə peyin tökülür. Hər hektarda təxminən 40-a qədər taxta olur. Hər taxtaya bir xəlbir zəfəran soğanağı (toxumu-baş) basdırılır. Açılan şırımların dərinliyi 30-35 *sm-dən* az olmur. Şırımlararası məsafə təxminən 40 *sm-ə* qədər olur. Soğanaqlı bitki olan zəfəran bir qayda olaraq hər 4-5 ildən bir çıxarılıb sahələrdə artırılır. Bir baş soğanaq 5 ildə on dəfədən çox artır. Zəfəranı basdırarkən gələcək illərdə əkmək üçün toxumluq ayrılan bitkinin cavan və sağlam olmasına xüsusi diqqət verilirdi. Hər beş ildən bir zəfəranın soğanaqları iyul ayının sonlarında torpaqdan çıxarılır. Çıxarılan soğanaqlar təxminən bir ay müddətində kölgəli yerdə havaya verilir. Avqustun ortalarından etibarən sahələrə basdırılır. Noyabr ayının əvvəllərində zəfəranın yarpaqları cücərir və gül açır. Zəfəran gülünün toplanması iki həftəyə qədər davam edir. Gül bir qayda olaraq iki gündən bir səhər tezdən yığılır. Sonra həmin güllərdən onun telləri (zəfəran telləri) ayrılırdı. Rəngi və dadı dəyişməsin deyə, zəfəran telləri xüsusi binalarda və kölgəli yerlərdə saxlanılır. Yığılan tellər ertəsi günü qurudulur. Telləri metal qaba töküüb sonra zəif odda bir qaydada qurudurdular. Qurudulma prosesi xüsusi ustalığ tələb edirdi.

Beləliklə də xalis zəfəran xüsusi kisəciklərdə daxili bazarlarla yanaşı, bir

sıra xarici ölkə bazarlarına da göndərilirdi.

Hazırda Abşeronun bir sıra kəndlərində zəfəran bitkisi, az da olsa, becərilir.

Kətan (*Linum usitatissimum* L). Kətan ən qədim texniki bitkilərdən biridir. Kətan bitkisi Qafqazın bir sıra yerlərində çox qədimdən bitmiş və toxuculuqda istifadə edilmişdir. Artıq sübut olunmuşdur ki, Misir, Beynəlnəhr, Hindistan və başqa ölkələrlə yanaşı, Qafqaz da kətanın ilk vətənlərindən biridir.

Strabon xəbər verir ki, Kolxidada yaşayan əhali kətandan parça hazırlayırdı. Burada hazırlanan parça çox yerlərdə məşhurdur [42]. Kolxida kətanının Şərqi ölkələrində yayılması bir həqiqətdir [43]. P.M.Jukovskinin fikrincə, qədimdə dünya kətançılığı tarixində Kolxidanın böyük rolu olmuşdur [44].

Azərbaycanda da kətandan istifadə edilmənin qədim tarixi vardır. Çox maraqlıdır ki, Muğan, Lənkəran, Şamaxı, Qəbələ və başqa rayonların ərazisində yabanı kətan bitkisinə hazırda da rast gəlinir [45].

Tunc dövründə Azərbaycanda toxuculuğun inkişafı ilə əlaqədar yunla yanaşı, kətan lifindən də istifadə edilmişdir. Qədim Mingəçevir arxeoloji qazıntılarından Tunc dövrünə aid kətan lifinin sapı, ipi və parça qalıqlarının tapılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir [46].

Çox ola bilsin ki, albanlar arasında kətandan hazırlanmış parça, paltar və başqa əşyalar daha çox yayılsın. Həmin dövrə aid zərif lifli kətan parça qədim Mingəçevir qazıntılarından aşkar edilmişdir.

Eramızın IX-X əsrlərində Azərbaycanda toxunan kətan parçaların hətta qonşu ölkələrə göndərilməsi və orada yüksək qiymətləndirilməsi bir sıra mənbələrdə qeyd edilirdi. Anonim "Əcaib əd-dünya" əsərində Səlməs və Xoyda kətandan zərif parçaların toxunduğu xəbər verilir [47].

Azərbaycanda kətan sonrakı əsrlərdə də becərilmiş və onun lifindən toxuculuqda istifadə edilmişdir. Kətanın toxumu yağlı olduğundan ondan alaf kimi də istifadə edilirdi.

Birillik bitki sayılan kətanın toxumu taxıl kimi səpilir və bir neçə dəfə suvarılırdı. Əsrlər boyu kəndlilər kətanı sadə üsulla becərmiş, onun toxumunu toplamış, lifini ayırmış və özlərinin tələbatlarına uyğun parça və başqa şeylər toxumuşlar. Kətan parçalar, pambıqdan toxunan parçalara nisbətən daha möhkəm olur. Çox güman ki, orta əsrlərdə kətandan sicim, çəti, örkən, balıq tutmaq və quş ovlamaq üçün tor və başqa ləvazimat da hazırlanmışdır. Bu bitki XIX-XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanın bəzi bölgələrində becərilmişdir.

Çətənə [48] - **kəndir** (*Cannabis Sativa*) bitkisi. Bu bitkinin lifi də kətanın lifi kimi, əsasən toxuculuqda istifadə edilmişdir. Bu oxşar bitkilər arasında da bir yaxınlıq vardır. Bu bitkinin lifindən təsərrüfatda, toxumundan isə ərzaq kimi istifadə edilmişdir. Bu bitki də Azərbaycanda qədimdən becərilmişdir. Orta əsrlərdə isə onun yayılma arealı daha da genişlənməmişdir. Çətənə XIX əsrdə Quba qəzasının bir sıra kəndlərində və Yelizavetpol quberniyasında becərilmişdir [49]. Çətənə

bitkisi XX əsrin əvvəllərində Zaqatala dairəsində, Şəki və Lənkəran qəzalarında geniş yayılmışdı.

Çətənə toxumu şum edilmiş sahəyə martın axırlarında səpilir. Toxum almaq istədikdə onu seyrək, lif almaq istədikdə isə nisbətən sıx səpirlər. Suya az tələbkarlığı olan çətənə bitkisi dağ yerlərində dəmyə, aran yerlərində suvarılma ilə becərilirdi [50].

Çətənə bitkisi 2,5-3,5 m-ə qədər boy atır. Becərməsinə o qədər də əmək sərf edilməyən bu bitki sentyabr ayında yetişir. Yetişmiş çətənə kökü ilə torpaqdan dərtilib çıxarılır. Çətənədən bağlanmış dərzlər bir müddət qaldıqdan sonra nisbətən quruyur. Toxum almaq istədikdə isə xırmanda dərzin başı ağacla döyülür və beləliklə də toxumu çıxarılır. Alınmış toxum yenidən bir qədər qurudulduqdan sonra münasib qablarda saxlanılır.

Çətənə bitkisinin lifini gövdədən soymaq (ayırmaq) üçün dərz suya salınır. Dərz suda bir neçə gün qaldıqdan sonra çıxarılıb bir azca qurudulur. Sonra gövdəni əl ilə soyurlar. Soyulmuş lif kobud olduğundan onu ayaq dingində döyüb yumşaldırdılar. Alınmış zərif lif əl ilə və ya xüsusi alətlərlə eşilir.

Çətənənin toxumu yağlı olduğundan ondan ərzaq məhsulu istifadə edilirdi. Sacda qovurulan toxum, qovurulmuş buğdaya qatılıb çərəz (qovurğa) kimi yeyilirdi. Çətənənin lifindən sicim, ip, palaz, çuval, tor və s. hazırlanırdı.

Tütünçülük. Başqa texniki bitkilərə nisbətən tütünün Azərbaycanda becərməsi tarixən o qədər də qədim deyildir. Ölkədə bu bitki əsasən XVII-XVIII əsrlərdən etibarən becərməyə başlanmışdır. XIX əsrdə Azərbaycanın bəzi bölgələrində tütünçülük daha geniş yayılmışdı. XIX əsrin əvvəllərində Qazax, Şəmşədil nahiyələrində, Yelizavetpol dairəsində və Qarabağ əyalətində tütünün becəriləndiyi məlumdur. Daha sonrakı illərdə isə Şəki, Naxçıvan, Şirvan və Talış torpaqlarında da tütün becərilmişdir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində tütün bitkisi becərilmişsə də, lakin XIX əsrin birinci yarısında tütünçülük müstəqil bir təsərrüfat sahəsinə çevrilə bilməmişdi. Yüksək növlü tütünə olan tələbatın artması ilə onun becərməsinə də daha çox qayğı göstərilir və əkin sahəsi genişləndirilir. Azərbaycanın tütünçülüklə məşğul olan rayonlarında başqa növlərlə yanaşı, tədricən Amerika, Havana, alban, perqam [51] növləri və həmçinin türk növü də becərilirdi.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda tütün əkini sahələri xeyli artaraq bu təsərrüfat sahəsi əhalinin gəlir mənbəyindən birinə çevrilməyə başlayır. XIX əsrin 70-ci illərində Şəki, Quba qəzalarında, Zaqatala dairəsində tütün bitkisi daha geniş şəkildə əkilib-becərilmiş və Azərbaycanın əsas tütünçülük rayonları sayılmışdır. Əgər yoxsul kəndlilər tütünü ancaq öz həyətəni sahələrində əkirdilərsə, mülkədarların əlində daha iri tütün plantasiyaları cəmlənmişdi. Tütün məhsulu əsasən yerli bazarlarda satılır, Yelizavetpoldakı tütün fabrikinə təhvil verilir, qismən də Gürcüstan və Rusiyaya göndərilirdi [52].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tütünçülük daha da inkişaf etmişdi. Hələ XIX əsrin sonlarında xaricdən Rusiyaya gətirilən tütünə yüksək gömrük

qoyulması ilə əlaqədar olaraq xaricdən gətirilən tütünün qədəri xeyli azalmışdı. Bu da öz növbəsində Azərbaycanda tütünçülüyn inkişaf etdirilməsinə təkan verdi. Tütün əkinlərinin genişləndirilməsi və məhsul artımı nəticəsində Rusiya bazarlarına Azərbaycandan aparılan tütünün qədəri də xeyli çoxalmışdı. Bu dövrdə Şəki qəzası və Zaqatala dairəsi tütünçülükdə daha çox inkişaf edərək sənaye tütünçülüynü rayonlarına çevrilmişdi. Göyçay və Quba qəzalarında da tütün istehsal edilirdi. Lakin yüksək keyfiyyətli tütünün əsas istehsalçısı Zaqatala dairəsi idi. Burada istehsal edilən tütünün 90 faizi yüksək növ məhsul hesab olunurdu [53].

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində mizdlu əməyə əsaslanan iri kapitalist tütün plantasiyalari ilə yanaşı əmək prosesində bütün işləri özləri görən kəndli tütünçülükn təsərrüfatları da mövcud idi.

Azərbaycanda yaşayan ruslar da tütünçülüknlə məşğul olurdular. XX əsrin əvvəllərində Kubandan köçüb gələn rus kəndliləri Şəki qəzasında 4 tütünçülükn plantasiyası yaratmışdılar [54]. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tütün məhsulu Nuxa, Şamaxı, Bakı və bir sıra şəhərlərdə olan tütün fabriklərinə göndərilirdi. Lakin tütün daha çox Rusiyaya satışı aparılırdı. Xarici ölkələrə, xüsusilə İrana Azərbaycan tütünü ixrac edilirdi [55]. Göründüyü kimi, XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda tütünçülükn əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli inkişaf etmiş və əhalinin iqtisadi həyatında müəyyən rol oynamışdır.

Böyük zəhmət və qayğı tələb edən tütün bitkisinin əkilib-becərilməsi,

dərilib-qurudulması və başqa işlərin çoxu əl ilə görülürdü. Azərbaycanda tütünçülük məşğul olan ərazilərdə, xüsusilə Şəki-Zaqatala bölgəsində onun əkilib becərilməsilə əlaqədar olaraq meşəliklər qırılıb əkin sahələrinə çevrilmişdir. Bir qayda olaraq tütün plantasiyaları xış və kotanla şumlanmışdır.

Tütün eyni bir sahədə bir neçə il əkilib-becərilə bilər. Lakin torpağın tərkibində qida maddəsinin azalması, xəstəliklərin çoxalması və ziyanvericilərin artması və s. səbəblərindən bu bitki növbələşdirilirdi. Növbəli əkində tütün eyni sahədə hər iki ildən bir dəyişdirilir. Tütün əkiləcək sahə keyfiyyətli şum edilir. Payızda dondurma şumu edilən sahə yazda malalanır. Şitilin sahələrə basdırılması müddəti təxminən bir ay çəkir. Şitil əvvəlcədən düzəldilmiş şitilliklərdə yetişdirilir. Şitiliyə səpilən toxum ay yarım, iki aya yetişir. Hazır şitillər sahəyə əl ilə - çubuq vasitəsilə sancılır. Bir hektarın şitillənməsi üçün gündə 20-30 kəndli iştirak edirdi. Yerli iqlim və torpaqdan asılı olaraq, tütün plantasiyaları bir neçə dəfə suvarılır. Becərmə üç-dörd dəfə aparılır. Bol və keyfiyyətli tütün məhsulu əldə etmək üçün onun başı və gövdəsi budanır.

Tütündə cəmi altı dəfə dərim aparılır. Hər bir dərimin də öz adı vardır. Dib yarpaq, dib üstü yarpaq, orta yarpaq, orta üstü yarpaq, baş altı yarpaq, baş yarpaq. Dərilmiş yarpaqlar səbətlərə yığılıb daşınır. Yarpaqlar qıyıq vasitəsilə iplərə düzülür və qurudulur. Bir qayda olaraq tütün günün altında və ya xüsusi düzəldilmiş qurğularda qurudulur. Qurudulan tütün bağlanıb öz rəngini alana qədər saxlanılır. Qurudulmuş tütün yarpaqları çeşidlərə ayrıldıqdan sonra taylara vurulur və möhkəm bağlanır. Tayların üzərinə tay ağacı qoyulub kəndir və ya məfillə bağlanır. Bağlanmış tay bezə bükülür. Taylardakı tütün arabalarla qəbul məntəqələrinə göndərilərək təhvil verilir və emal edilirdi.

Tütün bitkisi Azərbaycanın bəzi bölgələrində daha çox becərilmiş və əhalinin gəlir mənbələrindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda feodalizm dövründən daha geniş halda becərilən lifli texniki bitkilər toxuculuğun inkişafına təsir göstərmiş və xalqın məişətində mühüm rol oynamışdır.